

8. Vyslovliuiu shchyru podiaku istoryku O. Sokyрку za oznaiomlennia z tsiieiu statteiu ta fakhovi porady i konsultatsii.

9. Sytyi Yu., Zhyhola V., Myronenko L. ta in. Naukovyi zvit pro arkhеолоhichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh Natsional'noho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka "Het'mans'ka stolytsia" v m. Baturyn Bakhmats'koho r-nu Chernihivskoi oblasti u 2019 r. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеолоhii NANU. 2019 r. Rys. 29.

10. Dyv. posylannia 6.

11. Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkheologichni studii Baturyna 2018–2019 rr. Rekonstruktsii herba Ivana Mazepy*. S. 20–22. Il. 37–41; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koï stolytsi XVII – pochatku XVIII st.* S. 26–27. Il. 36; Mezentsev V.I. Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy: rekonstruktsii ta analiz, *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 13. S. 133–136. Rys. 8–15.

12. Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. Vyd. 2, red. L. Vy-nar. New York – Kyiv – L'viv – Paris – Toronto, 2001. S. 256, 271–272.

13. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z*. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160–161, Taf. 186. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tf=pages%3A%5B%5D&view=info>; <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?tf=pages%3A%5B%5D&panX%3A%30.514%2C%20.84%2C%20.982>

14. Dyv. posylannia 11.

15. Miliaieva L. Mytropolyt Petro Mohyla i mystetstvo Kyieva 30–40-tykh rr. XVII st., *Visnyk L'vivskoho universytetu*. Seriiia mystetstvo. Vyp. 3. 2003. S. 162. <http://old.kultart.lnu.edu.ua/visnyk2003/15.pdf>; Uliianovs'kyi V. *Kniaz' Vasyl'-Kostiantyn Ostroz'kyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta naschadkiv*. Kyiv, 2012. S. 281–292. https://chtyvo.org.ua/authors/Uliianovs'kyi_Vasyl'/Kniaz_Vasyl'-Kostiantyn_Ostroz'kyi_istorychnyi_portret_u_halerei_predkiv_ta_naschadkiv. Dyv. takozh [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Nadhrubok_kniazia_Kostiantyna_Ostroz'koho; <http://ostrogski.com/projects/nadgrobok>

16. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://footyclub.ru/uk/style-and-care/dospehi-armii-drevnego-rima-ekipirovka-an-tichnyh-voinov/>

17. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. Kyiv, 2006. S. 308; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. Kyiv, 2012. S. 279.

18. Dyv. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 13, 23, 93, 143, 182, 189, 192, 196, 300, 306, 311, 430, 487; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 219, 415, 417, 443; Poliushko H. *Herb het'mana Ivana Mazepy*. Kyiv, 2015. S. 17, 20–22, 25, 28, 41, 51. Il. 4, 8. Dyv. takozh [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=7136>

19. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 300; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 415.

20. Dyv. posylannia 16.

21. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 182, 430.

22. Tam samo. S. 93; Travkina O. *Mazepyna brama. Tsars'ki sribni vorota ikonostasu kolysht'oho kafedral'noho Borysohlibs'koho soboru m. Chernihova*. Chernihiv, 2007. Il. 7.

23. Lukomskii V.K., Modzalevskii V.L. *Malorossiiskii herbownik s risunkami Egora Narbuta*. Sankt-Peterburg, 1914. Reprintne vyd. Kyiv, 1993. S. 104. Tabl. XXVI.

24. Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V., *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 228, 463; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 395, 423, 456.

25. Kovalevs'ka O. ta in. *Het'man. Osmyslennia*. T. 2. Kyiv, 2009. Il. 59.

26. Mezentsev V.I. Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy. S. 133. Rys. 10; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koï stolytsi XVII – pochatku XVIII st.*, S. 26. Il. 37.

27. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Herb#Orden>

28. Adruh A. *Zhyvopys Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit'*. Chernihiv, 2010. S. 62–63.

29. *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition*. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk. Kyiv, 2010, P. 80, 81. Fig. 45.

30. Dyv. posylannia 28.

31. Kovalevs'ka O., Pavlenko S., Sokyрко O. ta in. *Het'man. Shliakhy*. T. 1. Kyiv, 2009. Il. 153, 154. Dyv. takozh posylannia 29.

**Стаття надійшла до редакції 19.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

УДК 663.97(477.52)(091)

Ю.М. Берест

ДО ПИТАННЯ ЛОКАЛІЗАЦІЇ ПЕРШОЇ В УКРАЇНІ ТЮТЮНОВОЇ МАНУФАКТУРИ У м. ОХТИРКА

У статті робиться спроба локалізації першої в Україні тютюнової мануфактури, яка діяла у м. Охтирка у першій половині XVIII століття.

Під час дослідження даного питання були використані як історичні, так і топонімічні, картографічні, ґрунтознавчі та археологічні джерела, що дало можливість більш точно визначити місце зародження першого центру тютюнового виробництва в Україні.

Ключові слова: тютюнова мануфактура, левади, локалізація, м. Охтирка, урочище «Мануфактура», план Охтирки 1787 року.

У ранньомодерний час в Україні розпочалися процеси створення мануфактурної промисловості. Одним із таких промислових об'єктів і стала заснована у м. Охтирка перша в Україні тютюнова мануфактура.

Історіографія дослідження питання виникнення та функціонування Охтирської тютюнової мануфактури незначна. Варто відзначити статті А. Слюсарського [17], О. Афанасьева [1], І. Голікова [7], І. Подкопаєва [13], О. Твердохлібова [18], М. Чулкова [19], Г. Комликова [11; 12] та короткі повідомлення у збірках законів Російської імперії, що стосувалися виробництва тютюну [16]. Досить вагомим джерелом є історична розвідка старшого наукового співробітника Охтирського краєзнавчого музею В. Воліса, який у своїй роботі використовував матеріали республіканських та всесоюзних архівів [3; 6]. Стаття В.Ф. Воліса довгий час залишалася маловідомою для наукового загалу і була репрезентована тільки у 2020 р. [4].

Слід зазначити, що основною метою створення тютюнового виробництва в Охтирці було прагнення російської влади розпочати процес заміни імпортованих тютюнових виробів на більш дешеві власні. А наявність на Слобожанщині сприятливих природних умов для цього, людських ресурсів та значного вільного земельного резерву із володіння, реквізованих у колишнього охтирського полковника Івана Перекрестова, відповідно, і визначили остаточне місце зародження української тютюнової мануфактури.

Хоча перша спроба започаткування тютюнової мануфактури в Російській імперії відбулася у Петербурзі, де у 1717 р. було організовано «фабрику по голандскому образцу...», але подальшому розвитку тютюнової мануфактури завадила смерть іноземного майстра, і діяльність щодо вирощення тютюну в столиці, за кілька місяців по тому, припинилася [1, с. 52; 7, с. 586].

На територію Охтирщини, як можливого місця для вирощення тютюну із закордонного насінневого матеріалу, звернув свою увагу російський цар Петро I. За його наказом у стислі строки тут почалося впровадження тютюнової мануфактури. Охтирська тютюнова мануфактура розпочала свою діяльність у 1718 (19) р. і пропрацювала до 1759-го [10, с. 277; 4, с. 121].

На жаль, жодне джерело не повідомляє про точне місце існування Охтирської тютюнової мануфактури. Але аналіз фактичного матеріалу, яким оперує у своїй статті Вілі Воліс, дає нам можливість локалізувати місцезнаходження охтирської тютюнової фабрики. У своїй розвідці автор посилається на спогади генерального підскарбія Якова Марковича, у яких і згадується конкретне місце вирощення та обробки охтирського тютюну, а саме міські левади.

І дійсно, знаходимо в першоджерелі інформацію про охтирські левади: «...а табачнимъ сѢменемъ засѢвають такъ великіе левади, же помѣцается 50 десятинѢ... и такіе заводи въ Ахтирѣ» та «...Ѣхали поузь левади тютюніе государеви, очинь великіе, и поузь мури превеликіе, израднo зѢ рѢзанного дерева построеной...» [9, с. 128; 8, с. 237].

Охтирські левади досить гарно пристосовані для вирощування тютюну у нашому регіоні, а на сучасній карті Охтирки навіть є урбанонім з відповідною назвою – «Левада». Цей район займає досить велику територію у

південно-східній центральній частині міста, де знаходиться озеро Мошенкове, яке у XVIII ст. було значно більшим і мало важливе значення у технології виробництва охтирського тютюну.

Не могла існувати тютюнова мануфактура і біля самої Охтирської фортеці, у межах території стадіону «Нафтовик» (південна частина сучасного центру міста). Адже неподалік у той час знаходилася дерев'яна Покровська церква, церковне кладовище та двір, а з 1753 р. на прилеглій території починається розбудова досить відомої на Слобожанщині православної святині – Охтирського Свято-Покровського кафедрального собору. Його будівництво переконливо свідчить про відсутність по сусідству тютюнового промислу [2, с. 57–61].

Безпосередньо з тютюновим виробництвом пов'язане урочище під назвою «Мануфактура», яку мешканці отожднюють із територією між сучасними вулицями Мішечкіна та Широкою, неподалік автовокзалу. Це дає змогу

точніше визначити місце розташування Охтирської тютюнової мануфактури (рис. 1).

Про певну актуальність народних назв районів міста у даному дослідженні може свідчити той факт, що і сьогодні в Охтирці місцеве населення ділить місто на райони по сотнях. Усього сотень в Охтирці 10, і вони розміщені із заходу на південь за сонцем. Про цю особливість охтирської топоніміки писав свого часу відомий український археолог Михайло Рудинський [15; 5, с. 16].

Охтирська тютюнова мануфактура складалася із великої кількості господарських та житлових будівель і була огорожена дерев'яною стіною [17, с. 329]. Тому цілком вірогідно, що на довгий час у народній уяві міг скластися такий сталий урбанонім як «Мануфактура», який був прив'язаний до конкретного району у межах міста.

Узгоджуються з локалізацією тютюнового виробництва в урочищі «Мануфактура» і відомості про створення Охтирської тютюнової мануфактури безпосередньо на одній із вигідних площ для випасу худоби на міській околиці [17, с. 329]. Відповідну вільну територію можна знайти на планах м. Охтирка 1769 та 1787 рр. біля озера Мошенкове, а на карті міста 1869 р. спостерігаємо досить великі пустища у південно-східній частині міста, які могли зостатися від тютюнових плантацій.

Ще одним свідченням локалізації тютюнової мануфактури у вказаному районі Охтирки є той факт, що на північній, західній та частково південній її околицях знаходиться витягнуте навколо міста скупчення піщаних дюн по кордону долини річки Ворскла, яке оперізує місто з трьох боків. Піщані дюни закінчувалися

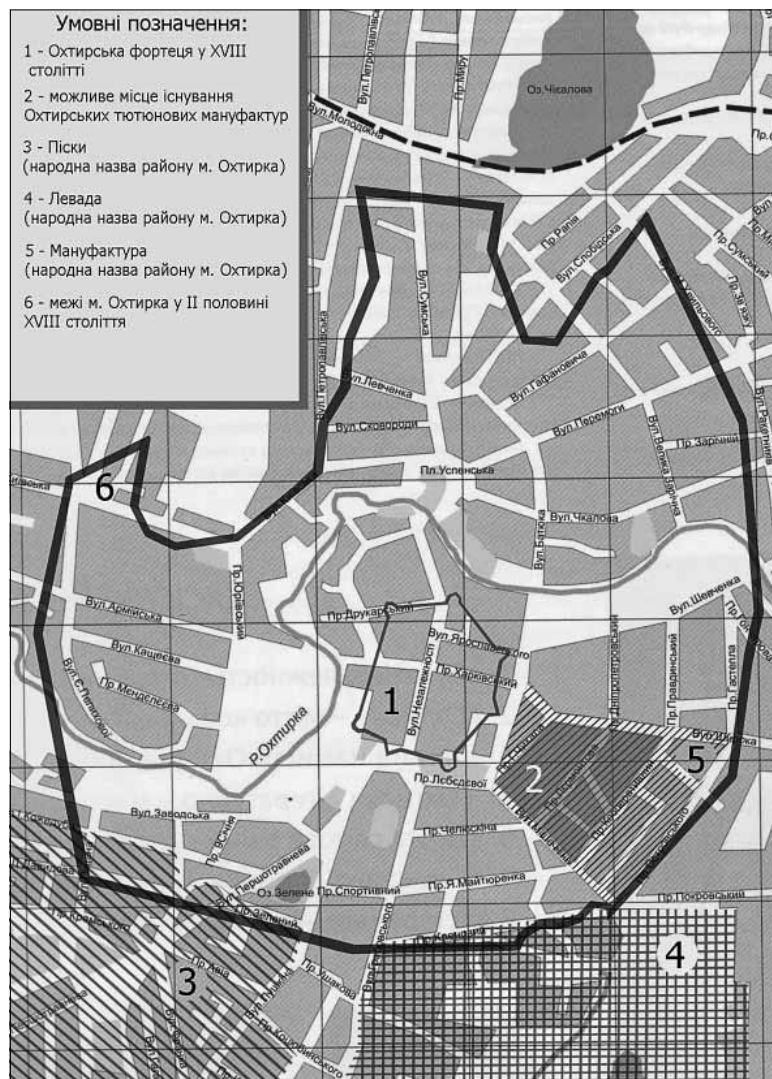

Рис. 1 Локалізація Охтирської тютюнової мануфактури у межах сучасного м. Охтирка (за планом м. Охтирка 1787 р.)

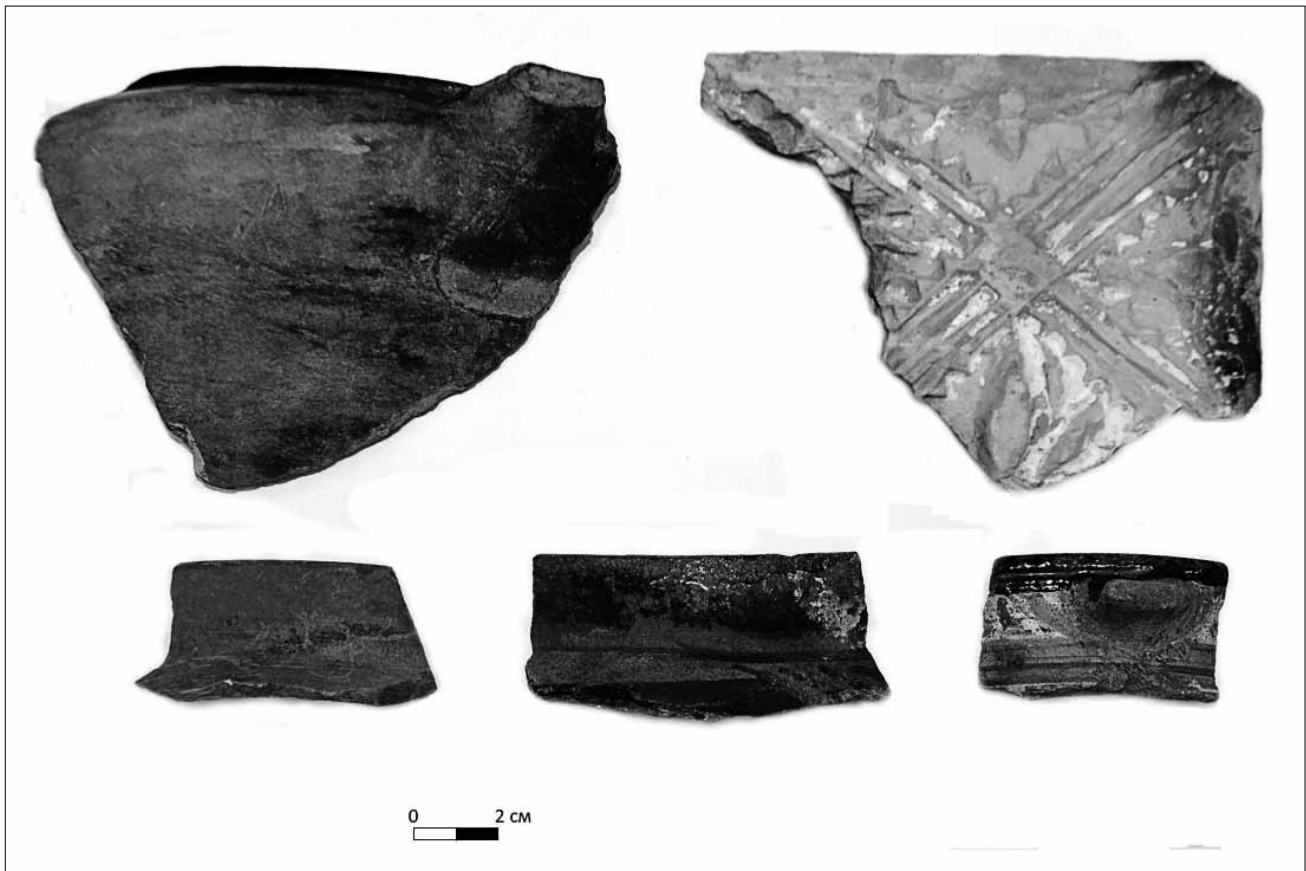

Рис. 2 Керамічний матеріал XVIII століття, знайдений на території урочища «Мануфактура» у м. Охтирка

поблизу сучасної ЗОШ № 4, неподалік стадіону, і тому цю південно-західну частину Охтирки здавна називають «Піски». Дюни поступово насуваються на місто та є непридатними для вирощення тютюну [14, с. 34].

Зауважимо, що в архівних джерелах згадується не одне тютюнове підприємство, а кілька [6, с. 133]. В. Воліс, користуючись даними, які наводить Я. Маркович, визначає розмір тютюнових плантацій у 48 га, що є досить значною площею для території тогочасної Охтирки [6, с. 136]. Якщо припустити, що тютюнові заводи знаходилися на південно-східній околиці міста, на північ від озера Мошенкове, у районі так званої «Мануфактури», то, відповідно, тютюнові плантації могли тягнутися далі у південно-східному напрямку, де починалися більш придатні для вирощування тютюну ґрунти – охтирські левади. За межами міста тютюнові плантації могли продовжуватися і від східних околиць Охтирки.

Із території в урочищі «Мануфактура» походить керамічний матеріал XVIII ст.: уламки димленого горщика із залишками «вуха», фрагмент стінної коробчастої кахлі, вінці горщиків із розписом ангобами та крайковані зеленою поливою. В урочищі також зустрічаються залізні мотики (сапи), які, можливо, застосовувалися під час догляду за тютюном [20, с. 39]. Археологічні знахідки свідчать про жваву господарську діяльність у цьому районі (рис. 2).

Мануфактур-колегія мала власні плани щодо май-

бутнього виробництва охтирського тютюну: «Тот завод в Ахтырке не испровержется, но больше умножится, понеже... заморскую пошлину наложитъ высокую, а с черкасского пониже, а с ахтырского и гораздо малую... понеже, где дешевле ту больше будут и покупать, а особливо искать» [6, с. 133].

Це свідчить не тільки про спробу вирощування великого обсягу тютюну на охтирських левадах, а і про значні плани російської влади щодо організації в Охтирці потужного тютюнового виробництва та подальшого перевезення у центральні частини Російської імперії охтирського тютюну як готового товару [7, с. 585–587; 6, с. 132].

Отже, аналіз відповідних джерел дають нам можливість локалізувати місце знаходження першої в Україні тютюнової мануфактури, яка діяла у XVIII ст. у м. Охтирка, у її південно-східній частині в урочищі «Мануфактура», а вирощування сировини для неї – на охтирських левадах.

ДЖЕРЕЛА

1. Афанасьев А.Н. Государственное хозяйство при Петре Великомъ. *Современник*, 1847. Т. 3. № 6. Отд.
2. Берест Ю.М. Некрополь козацького часу поблизу Покровського собору в Охтирці. *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII століття* : зб. матер. I Міжрег. Археолог. чит. (Охтирка, 19–20 жовтня 2015 р.). Суми : Сумський державний університет, 2015. 140 с.
3. Берест Ю.М. Дослідник козацької історії Охтирщини Віллі Воліс. *Нові дослідження козацьких пам'яток в Україні*. Випуск 29. Ніжин, 2020. С. 294–299.

4. Берест Ю.М. Історична розвідка про Охтирську тютюнову мануфактуру (з наукової спадщини В.Ф. Волиса). *Сумські історико-краєзнавчі студії* : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конф. / відп. ред. Д.В. Кудінов. Суми : ФОП Цьома С.П., 2020. С. 113–123.

5. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Про малодосліджений період життя М.Я. Рудинського (М.Я. Рудинський і Охтирщина) / Михайло Рудинський і Полтавський музей : зб. наук. пр. Полтава : Дивосвіт, 2017. 192 с.

6. Волис В.О. Судьба табачной мануфактуры в Ахтырке в первой половине XVIII века. *Краеведческие записки*. Вып. 1. Охтырка : Охтырский краеведческий музей, 1961. 141 с.

7. Голиков И. Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России. Иван Иванович Голиков. Москва : тип. Н. Степанова, 1838. 661 с.

8. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1725). Издание «Киевской старины» / под ред. А. Лазаревского. Киев : Типография Г.Т. Корчакъ-Новицкого, 1893. Ч. 1. 329 с.

9. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729) / Издание «Киевской старины» / под ред. А. Лазаревского. Киев : Типография Г.Т. Корчакъ-Новицкого, 1893. Ч. 2. 342 с.

10. Заозерская Е.И. Список мануфактур, возникших при Петре I. *Исторические записки*. 1946. № 19. С. 256–283.

11. Комликова Г.І. Історія першого промислового підприємства Сумщини – Охтирської тютюнової мануфактури. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали Х Всеукраїнської конференції молодих учених і спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, (м. Київ 28 травня 2015 р.) / НААН України ; ННСГБ НААН ; М-во освіти і науки України [та ін.]. Вінниця, 2015. С. 239–241.

12. Комликова Г.І. Історичні аспекти розвитку тютюнової галузі на Сумщині / *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 131–137.

13. Подкопаев И. Табачная промышленность до 1861 года / *Табачная промышленность*, № 11. 1932. С. 8–12

14. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: пособие по родноведению / авт. послесл. В.С. Романовский. репр. изд. Харьков : Сага, 2007. 346 с.

15. Рудинський М.Я. Лист до З.Ф. Форової від 11.04.1954 р. / М.Я. Рудинський / *Фонди ОМКМ*. н/д. 823.

16. Полное Собрание Законов. Т. XVI. № 11, 777, проект Теплова ч. 1. Гл. 2.

17. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины (XVI–XVII вв.). Харьков : Харьковское книжное изд-во, 1964. 459 с.

18. Твердохлебов А. Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I в г. Ахтырке. *Киевская старина*. Киев, 1886. Т. XVI. С. 178–182.

19. Чулков М.Д. История законодательства о табачной промышленности в России до Екатерины II. Казань : Издание книгопродавца Ивана Дубровина, 1855. 44 с.

20. Эгизъ С.А. Табаководство. Выращивание и обработка главных сортов табака в Средней и Южной России. С-П Типография В.Ф. Киршбаума, 1912, 88 с.

Berest Yu.M. On the localization of the first tobacco factory in Ukraine in the city of Okhtyrka

The article attempts to localize the first tobacco factory in Ukraine, which operated in Okhtyrka in the first half of the 18th century.

The process of creating a manufacturing industry began in Ukraine in the early modern times. One of such industrial facilities was the first tobacco factory in Ukraine, founded in Okhtyrka. The Russian King Peter I drew attention to the territory of Okhtyrka region as a possible place for growing tobacco from foreign seed material, and by his order the introduction of tobacco production began here in a short time. Okhtyrka Tobacco Manufactory began its activities in 1718 (19) and worked until 1759.

In the memoirs of the Yakov Markovych, a specific place of growing and processing of Okhtyrka tobacco is mentioned – it is the city meadows. Directly related to tobacco production is a tract called «Manufactory», which residents identify with the area between the modern streets Mishechkina and Shyroka, near the bus station. This allows to more accurately determine the location of the tobacco factory in Okhtyrka.

They are fully consistent with the localization of tobacco production in the tract «Manufactory» and information about the establishment of the Okhtyrka Tobacco Manufactory directly on one of the areas for grazing cattle on the outskirts of the city. The corresponding free territory can be found on the plan of Okhtyrka in 1787 in the southern part of the tract near Lake Moshenkove.

The tobacco plantations themselves could stretch further in the south-eastern direction, because in this part of the city the more suitable for growing tobacco soils – Okhtyrka levadas – began. Outside the city, tobacco plantations may have continued from the eastern outskirts of Okhtyrka. Ceramic material of the 18th century originates from the territory in the Manufactory tract, which testifies to the lively economic activity in this area.

Key words: tobacco manufactory, levada, localization, Okhtyrka, tract «Manufactory», plan of Okhtyrka of 1787.

REFERENCES

1. Afanasjjev, A.N. (1847). Ghosudarstvennoe khozajstvo pry Petre Velykom [State economy under Peter the Great]. *Sovremennik*. Vol. 3, (6). [in Russian].

2. Berest, Yu.M. (2015). Nekropol kozatskoho chasu poblyzu Pokrovskoho soboru v Okhtyrtsi [Necropolis of the Cossack time near the Intercession Cathedral in Okhtyrka]. *Kozatski starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra XV – XVIII stolitija*, p. 140. Sumy. [in Ukrainian].

3. Berest, Yu.M. (2020). Doslidnyk kozatskoi istorii Okhtyrshchyny Villi Volis [Willy Volis, a researcher of the Cossack history of the Akhtyrka region]. *Novi doslidzhennia kozatskykh pamiatok v Ukraini*, issue 29, pp. 294–299. Nizhyn. [in Ukrainian].

4. Berest, Yu.M. (2020). Istorychna rozvidka pro Okhtyrsku tiutiuovu manufakturu (z naukovoi spadshchyny V.F. Volisa) [Research on the Akhtyrka tobacco manufactory (from the scientific heritage of V.F. Volis)]. *Sumski istoriko-kraieznavchi studii: zb. materialiv vseukrainskoi naukovopraktychnoi internet-konf*, pp. 113–123. Sumy. [in Ukrainian].

5. Berest, Yu.M., Osadchyi, Ye.M. (2017). Pro malodoslidzhenyi period zhyttia M.Ya. Rudynskoho (M.Ya. Rudynskiy i Okhtyrshchyna) [About the little-studied period in the life of M.Ya. Rudynskiy (M.Ya. Rudynskiy and Akhtyrka district)]. *Mykhailo Rudynskiy i Poltavskiy muzei : zb. nauk. pr. Poltava: Dyvosvit*. [in Ukrainian].

6. Volys, V.O. (1961). O sudbe tabachnoi manufaktury v Akhtyrke v pervoi polovine XVIII veka [On the fate of the tobacco factory in Akhtyrka in the first half of the 18th century]. *Kraevedcheskiye zapiski*, issue 1. Okhtyrka: Okhtyrskii kraieznavchii muzei. [in Russian].

7. Golikov, I. (1838). *Deyaniya Petra Velykago, mudrago preobrazitelya Rosii* [Acts of Peter the Great, the wise transformer of Russia]. Moscow. [in Russian].

8. Lazarevskii, A. (Ed.) (1893). *Dnevnik generalnogo podskarbiia Yakova Markovycha (1717 – 1725)* [Diary of general treasurer Yakov Markovich]. Part 2. Moscow. [in Russian].

9. Lazarevskiy, A. (Ed.) (1893). *Dnevnyk generalnogo podskarbiia Yakova Markovycha (1717 – 1725)* [Diary of general treasurer Yakov Markovich]. Part 2. Moscow. [in Russian].

10. Zaozerskaia, Ye.I. (1946). Spysok manufaktur, voznikshykh pr y Petre I [List of manufactories that arose under Peter I]. *Istoricheskiye zapiski*, 19, pp. 256–283. Moscow [in Russian].

11. Komlykova, H.I. (2015). Istoriia pershoho promysloвого pidpriemstva Sumshchyny – Okhtyrskoi tiutiuovoi manufaktury [History of the first industrial enterprise in Sumy region – Akhtyrka tobacco manufactory]. *Istoriia osvity, nauky i tekhniki v Ukraini : materialy Kh vseukrainskoi konferentsii molodykh uchenykh i spetsialistiv, prysviachenoi 150-richchiu z chasu zasnuvannia Poltavskoho tovarystva silskoho hospodarstva*. Vinnytsia. [in Ukrainian].

12. Komlykova, H.I. (2017). Istorychni aspekty rozvytku tiutiuovskoi haluzi na Sumshchyni [Historical aspects of the development of the tobacco industry in the Sumy region]. *Istorychni studii suspilnogo prohresu*. Issue 5, pp. 131–137. Hlukhiv. [in Ukrainian].

13. Podkopaev, I. (1932). *Tabachnaia promyshlennost do 1861 goda*. [Tobacco industry before 1861]. *Tabachnaya promyshlennost*, 11, pp.8–12. Moscow. [in Russian].

14. (2007). *Pryroda i naselenie Slobodskoi Ukrainy. Kharkovskaia huberniya* [The nature and population of Sloboda Ukraine. Kharkiv province]. Kharkov. [in Ukrainian].

15. Rudynskiy, M.Ya. (1954). Lyst do Z.F. Forovoї vid 11.04.1954r. [Letter to Z.F. Forovoy]. *Fondy OMKM. n/d. 823*. Akhtyrka. [in Russian].

16. *Polnoe Sobranie Zakonov t. m. XVI. № 11, 777, proekt Teplova ch. 1, gl. 2*. [Complete collection of laws t. XVI. № 11, 777, project of Teplov part 1 ch. 2.]. Sankt Peterburg. [in Russian].

17. Sliusarskiy, A.H. (1964). *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchiny XVII-XVIII vv.* [Social and economic development of Slobozhanshchina (XVI–XVII centuries)]. Kharkov. [in Ukrainian].

18. Tverдохлебов, A. (1886). *Sudba tabachnoy fabriki, zavedennoy pri Petre I-m v Akhtyrke* [The fate of the tobacco factory established under Peter I in Akhtyrka]. *Kiyevskaya starina*, pp. 178–182. Kiev. [in Russian].

19. Chulkov, M.D. (1855). *Ystoriya zakonodatelstva o tabachnoy promyshlennosti v Rossii do Ekateriny II* [History of legislation on the tobacco industry in Russia before Catherine II]. Kazan. [in Russian].

20. Egiz, S.A. (1912). *Vyrashchivanie i obrabotka glavneishykh sortov tabakav v Srednei i Yuzhnoi Rossii* [Growing and processing of the main varieties of tobacco in Central and Southern Russia]. Sankt Peterburg. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

